

Het sinthoom van Lacan *Inleiding tot Lacans Seminarie “Le sinthome”*

Anne Lysy

We komen vandaag bijeen voor het eerste theoretische seminarie van de Kring van dit jaar¹, en wij doen dat rond het seminarie XXIII van Lacan, *Le sinthome*². In deze eerste bijdrage wil ik tot het Seminarie inleiden. Ik zal in het kort het boek situeren, zowel in Lacans onderwijs als in de actualiteit, en met grove trekken de pistes schetsen die als leidraad kunnen dienen om een toegang te vinden tot dat aantrekkelijk, maar moeilijk seminarie. Later, in een andere bijdrage, zal ik meer in detail ingaan op enkele conceptuele verschuivingen in Lacans onderwijs, wat ons zal helpen om het “sinthoom” beter te vatten.

I. SITUERING VAN HET BOEK

1. HUIDIGE CONTEXT

Het seminarie *Le sinthome* is één van de laatste seminars van Lacan: het werd in het academiejaar 1975-76 gegeven. Lacan is in 1981 overleden. Het verscheen het jaar zelf in verschillende afleveringen van het toen jonge tijdschrift *Ornicar?*, maar verscheen nu, zes maand geleden, in boekvorm. Op 18 maart 2005 kwam het boek uit bij Le Seuil, uitgegeven door Jacques-Alain Miller. Net zoals vorig jaar oriënteert de Kring dus zijn werk op een soortgelijk evenement: vorig jaar was dat het verschijnen van het tiende Seminarie, *L'angoisse*; nu is dat *Le sinthome*.

Deze keuze is geen originaliteit van de Kring. We situeren ons hierdoor in de ruimere beweging van de Scholen van de WAP, die nu al jaren volgens het principe werken dat de krachten verzameld moeten worden om de psychoanalyse in de huidige wereld levendig en actueel te houden. De keuze van het thema van de Congressen van de WAP, om de twee jaar, die het werk vectorialiseren – eerder waren dat de “Internationale Bijeenkomsten van de Champ freudien” – is in dat opzicht nooit toevallig. Ze beantwoordt niet alleen aan een interne logica, aan de noodzaak om binnen de Scholen een aantal theoretische en klinische assen scherper te maken, maar ze is ook hoe langer hoe meer een manier om een standpunt duidelijk te stellen ten opzichte van andere psychoanalytische richtingen (vnl. de IPA), maar vooral, ruimer nog, ten opzichte van hedendaagse culturele, intellectuele, maatschappelijke problemen.

¹ Dit is de tekst van wat op het theoretisch seminarie van 8 en 22 oktober 2005 werd gebracht.

² J.Lacan, *Le Séminaire, Livre XXIII, Le sinthome*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Seuil, Paris, 2005. In deze tekst worden de citaten uit dit boek voortaan meestal in de tekst zelf aangeduid met paginering tussen haakjes of met XXIII en paginering, volgens de context.

In juli 2006 gaat het Congres van de WAP door in Rome, met als titel: “Le Nom du Père: s'en passer, s'en servir” – naar de formule van Lacan zelf, in *Le sinthome* (p. 136). Dat zo'n thema juist in Rome wordt behandeld is natuurlijk geen toeval: Rome, de hoofdstad van de Rooms-Katholieke Kerk, dé stad die enigszins het waarmede van religie is geworden – de enige echte religie, zegt Lacan zelfs.

Waar zegt hij dat? Op een persconferentie op 29 oktober 1974 in Rome, waar hij ter gelegenheid van een congres van de EFP verbleef – congres waarop hij een interventie deed onder de titel “La troisième”. De derde? Ja, de derde keer dat hij een doorslaggevende bijdrage leverde te Rome. Waarschijnlijk zijn er nog andere geweest, maar zoals J.-A. Miller erop wijst, zijn er in Rome drie belangrijke momenten geweest voor Lacans onderwijs en voor de lacaniaanse psychoanalyse: hij spreekt van “les punctuations de Rome”³.

De eerste interpunctie was het fameuze “Discours de Rome” van 1953, anders gezegd “Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse”⁴. Dit kan je wel het “manifest van Lacan” en van zijn terugkeer naar Freud noemen, waarbij Lacan de functie van het spreken als het fundament van de psychoanalyse en van de analytische “ervaring” (“expérience”) als principe stelt. De derde, van 1975, is daar een antwoord op via de tweede, die het vaststellen van een impasse is, van een mislukking, in een korte, minder bekende tekst: “De Rome 53 à Rome 67. La psychanalyse. Raison d'un échec”⁵. De “derde” leidt een heel andere opvatting van de psychoanalyse in, zegt J.-A. Miller, en leidt het laatste onderwijs van Lacan in.

Tussen haakjes gesteld: om het begin van het laatste onderwijs van Lacan te situeren verwijst Miller soms naar verschillende teksten – het is natuurlijk een beweging die zich in verschillende teksten tegelijk voordoet. Soms wordt het in het Seminarie XXII *RSI* gesitueerd – met het inleiden van de equivalente dimensies; maar vaker nog in *Encore* (1972), omdat Lacan daar al de knoop van R, S, I inleidt maar vooral omdat hij dan radicaal van perspectief verandert: van een axiomatic van de taal en de Ander gaat hij over naar een axiomatic van de Jouissance⁶.

De persconferentie van 1974 is in een boekje verschenen dat ook in het voorbije jaar is gepubliceerd, samen met een ander “pareltje”: *Le triomphe de la*

³ J.-A. Miller, “Le réel est sans loi”, *La Cause freudienne*, 49, pp. 10-14.

⁴ J. Lacan, « Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse », *Ecrits*, Seuil, Paris, 1966.

⁵ J. Lacan, « De Rome 53 à Rome 67: La psychanalyse. Raison d'un échec », *Autres écrits*, Seuil, Paris, 2001, pp. 341-349.

⁶ Die verandering van axiomatic werd door J.-A. Miller doorheen zijn colleges aan het Département de Psychanalyse de Paris VIII becommentarieerd. Een beknopt en verhelderend overzicht vindt men in de lessen gepubliceerd in *La Cause freudienne* 43, onder de titel “Les six paradigmes de la jouissance”.

religion en *Des noms-du-père*⁷. Je merkt dus wel een bepaalde coherentie in die uitgaven. Je merkt ook dat er de laatste maanden heel veel van Lacan verschijnt! En het is niet gedaan... J.-A. Miller belooft een versnelling van het tempo! Hij is van plan alle seminars op korte tijd, tegen 2010, uit te geven, maar ook tot hertoe onuitgegeven teksten of onvindbaar geworden teksten in deze mooie reeks uit te geven. De vraag is hoe wij dat tempo zullen kunnen volgen!

Maar laten we vandaag de tijd nemen, laten we op ons gemak bij dit seminarie stilstaan en kennismaken met zijn particulariteit.

2. HET BOEK

Aantrekkelijk én verwarrend

Laten we eerst het boek zelf bekijken, het boek als object, als voorwerp.

Ik vind het bijzonder mooi. Het is de eerste keer dat er in een boek van Lacan zoveel kleuren zijn, dat de bladzijden zo ruim zijn opgemaakt dat het bijna een verluchte uitgave is. Het papier is dikker, de korrel is aangenaam. "A letter"... is hier geen "litter"! Van "poubellication" zou je niet gewagen!⁸ Verre van ons af te schrikken, moedigt het boek ons eerder aan om ons tot het lezen te laten verleiden. Het geeft ons bijna de indruk er gemakkelijk binnen te treden, verder te kunnen gaan, erin te vorderen, zonder de neiging te voelen het bij iedere moeilijkheid te moeten opgeven; je vindt het bijna spijtig tot het einde te komen, zoals je soms een boeiende roman met spijt achterlaat als je het boek uitgelezen hebt...

Welja, "bijna"! Want die doorzichtigheid is een "trompe l'oeil", een bedrieglijke schijn! Als je het boek binnenkomt – zoals een mooi harmonieus gebouwd Italiaans paleis – krijg je ook zeer snel de indruk gevangen te zitten in een labyrint zonder uitgang, waar je Lacan op de voet probeert te volgen. Maar hij gaat zelf moeizaam vooruit, hij zucht en blaast, zoals J.-A. Miller het beschrijft in een prachtige tekst op de flap, die op zich een commentaar zou verdienen. Lacan ploetert voort, struikelt herhaaldelijk, raakt in de war ("s'embrouille"), maar hij laat toch zijn draad niet los, hij raakt het spoor niet bijster – we zien straks hoe J.-A. Miller die "pistes" in de uitgave van de tekst uit de verf doet komen. Maar is dit ook zo voor ons, voor zijn lezers? Was het zo voor zijn toehoorders van 1975? Ik vind Lacan in dat opzicht heel anders dan in het seminarie *L'angoisse* bijvoorbeeld, waar hij zijn publiek aanspreekt en tot getuige neemt. Hier spartelt hij tegen, gaat hij bijna te keer tegen het publiek. Hij betreurt herhaaldelijk dat er zoveel mensen naar hem komen luisteren. We

⁷ J. Lacan, *Des noms-du-père* en *Le triomphe de la religion*, Seuil, reeks "Paradoxes de Lacan", 2005.

⁸ Cf. de bekende woordspeling van Lacan om over « publicaties » te spreken, en de vondst van Joyce, "a letter, a litter", op verschillende plaatsen door Lacan aangehaald.

voelen ons dus niet meteen welkom! We moeten als het ware de deur forceren en bij hem binnendringen...

Het opstellen en de stem

Maar Lacan is aanwezig. Zijn stem en zijn adem zijn voelbaar. Dit is dankzij de kunst van J.-A. Miller bij het opstellen (“établissement”) van de tekst. Dit is wat de Franse schrijver Philippe Sollers – nl. de “écrivain ébouriffé” van de flaptekst die Lacans seminarie bijwoonde – in een interview met J.-A. Miller op treffende wijze verwoordt⁹. Sollers: een kunstenaar, een schrijver, ook een kenner van Joyce, die nooit in analyse is geweest maar Lacan ontmoette en die Lacan intrigeerde. Sollers legt de nadruk op een aspect van Lacan dat hem bijzonder getroffen heeft, een aspect dat Lacan soms verweten wordt maar waarvan Sollers een bijzondere eigenschap maakt, nl. wat hij zijn “theater” noemt: “je n’ai pas vu, dans ma vie, une prestation théâtrale de cette envergure (...) c’était vraiment du grand art.” En hij betreurt dat er daarvan zo weinig sporen gebleven zijn, films, opnames. Want het gaat om de manier waarop het spreken door een bijzonder lichaam passeert: “la façon dont la parole passe à travers un corps en particulier”. Er bestaan voor bepaalde grote schrijvers dergelijke documenten; Sollers verwijst onder meer naar de opnames van Joyce die zelf *Finnegans Wake* leest. Die opname wijst de weg naar de wijze waarop je *Finnegans Wake* moet lezen: “La voix indique la façon dont il faut entendre ce qu’on lit”. En die stem staat dicht bij de muziek, bij de muzicaliteit. Hetzelfde geldt voor Lacan, vindt Sollers: “je crois que c’est quelque chose qui sert à la compréhension de la pensée profonde, voire même de l’écrit. Et je vous sais un gré infini, cher Jacques-Alain Miller, dans votre transcription des Séminaires, de rendre, ce que personne à mon avis n’est capable de faire, l’effet de parole théâtrale efficace qu’a eu Lacan, car il y a dans ce passage de la prestation parlée à l’écrit quelque chose qui me paraît fondamental.” Het opstellen (l’établissement) heeft te maken met die overgang van het spreken tot geschrift (“transmission de la parole en écrit”).

Ik sta hier stil bij de manier waarop Sollers het daarover heeft want het lijkt me ook bijzonder relevant in verband met dit seminarie, *Le sinthome*. Het betreft inderdaad de verhouding van het spreken met het lichaam, het gaat om een bepaalde opvatting van taal die verband houdt met wat Lacan zelf in dit seminarie doet gelden. Het is uiteindelijk het woord van een schrijver, een kunstenaar, die zich zeker kan terugvinden in de manier waarop Lacan over Joyce en diens taalgebruik spreekt en het als “sinthoom” aanduidt. *Last but not least*: Lacan verwijst zelf drie keer naar het artikel van Sollers, als één van de artikels over Joyce dat hem inspireerde.

---

⁹ “Sollers’jam”, in *Le Nouvel Ane*, 6, 21 maart 2005, p. 2, en Ph. Sollers, *Lacan même*, Navarin, Paris, 2005, o.m. p. 19, 23, 31.

J.-A. Miller stelt de tekst op zonder die “énonciation” te vervlakken ten voordele van het begrijpen. De ribben, de oneffenheden, de stroefheid noch de eigenaardigheden en het zonderlinge, worden gladgestreken ten voordeel van een standaard van leesbaarheid. J.-A. Miller wijst zelf op een gevolg van die keuze voor de “énonciation” in de noten die op het seminarie volgen: het is helemaal geen toeval dat Lacan nooit heeft aanvaard een kritisch apparaat aan zijn seminaries te geven, tot de grote spijt van de universitaires, en dat hij ook een hekel had aan voetnoten. Voetnoten belichamen als het ware de Ander van de Ander; ze incarneren “het ware over het ware”, in een soort metataal die de schijn heeft de taal waarover men het heeft (“langage-objet”) te valideren. Wat op het spel staat in het opstellen van het seminarie is van een heel andere orde: “l'enjeu est de faire passer à l'écrit une énonciation sans ternir son éclat énigmatique.”¹⁰.

Aanhangsels en notities

Niettemin is het Seminarie *Le sinthome* ook op dat punt particulier en brengt het iets nieuws. Die nieuwigheid ligt niet in de aanhangsels, nl. de voordracht “Joyce le symptôme” van 16 juni 1975 en de bijdrage van Jacques Aubert op Lacans seminarie – dergelijke aanhangsels kwamen reeds in andere seminaries voor. Maar hier heeft men wel notities, aantekeningen, maar dan toch in een andere stijl dan klassieke voetnoten. Men vindt enerzijds de “Notes de lecture” van Jacques Aubert die de referenties van Lacan belichten, de allusies op passages uit Joyce b.v. Men vindt anderzijds de “Notice de fil en aiguille” van Jacques-Alain Miller, die in een eerder associatieve en metonymische stijl op een aantal *topics* voortborduurde. Die stijl noemt hij “style d'eftsooneries” – woordspel geïnspireerd door Joyce uit *Finnegans Wake*, dat Aubert belicht (p. 195) en waarover ook sprake is in het seminarie zelf: “des choses renvoyées à tout à l'heure, *after soon*” (p. 75). Dit is kenmerkend voor de stijl van Joyce, merkt Lacan op: “Il ne s'agit que de ça dans Joyce. Non seulement les effets sont renvoyés à tout à l'heure, mais ils sont le plus souvent déroutants.”¹¹. Een verschuiving waar ook de uitdrukking “de fil en aiguille” op wijst.

Die notities, die wel een bepaalde hulp kunnen bieden door ingangen in het Seminarie te geven, zijn echter niet bedoeld als verklaring, uitleg over het Seminarie. Ze besparen ook niet de lezer van de confrontatie met de perplexiteit die noodzakelijk is indien men tot het weten toegang wil krijgen. Ze heffen de paradox niet op, die eigen is aan het onderwijzen van de psychoanalyse, paradox die J.-A. Miller als motto van zijn nieuwe collectie heeft gekozen: “Comment enseigner ce qui ne s'enseigne pas?” Maar hij wil hiermee wel attent zijn ten opzichte van de lezer van 2005 – dat schrijft hij zelf in zijn

¹⁰ J.-A. Miller, “Notice de fil en aiguille”, in J. Lacan, *Le sinthome*, p. 238.

¹¹ J. Lacan, *Le sinthome*, p. 75.

“Notice”. Niet om die te besparen, maar eerder om tegemoet te gaan aan het steeds toenemend publiek van zijn colleges in Parijs, een fenomeen dat getuigt van de hernieuwde aandacht voor de Lacaniaanse studies in een tijd waar andere strekkingen zoals de cognitieve en gedragstherapieën overal hun schadelijke macht opleggen en hun venijn tegen psychoanalyse spuwen.

3. WAAROM LE SINTHOME VANDAAG?

Het is dus ook geen toeval dat J.-A. Miller er dit jaar voor kiest dit seminarie te publiceren. Laten we even bij die keuze stilstaan.

Eerst wil ik de aandacht vestigen op het feit dat het de eerste keer is sinds 1975 dat een seminarie uit het laatste onderwijs van Lacan verschijnt. Er is *Encore* geweest – het seminarie van 1972-73, in boekvorm verschenen in 1975. Daarna zijn de seminaries vanaf *R S I* (1974-75) telkens hetzelfde jaar in het tijdschrift *Ornicar?* verschenen, in verschillende afleveringen – wat iets anders is dan de publicatie in boekvorm.

Verleden jaar verscheen *L'angoisse* (1962-63), dat ten opzichte van de heersende sfeer in de gezondheidszorg als een echte “bizarrerie” zou overkomen: de aanpak van Lacan, de conceptuele en klinische rijkheid van zijn seminarie gooien de categorieën eigen aan een onderzoek als dat van het INSERM dat toen in Frankrijk verscheen, omver. De publicatie van *Le sinthome* maakt de antwoorden van het laatste onderwijs van Lacan toegankelijk. In dat laatste onderwijs, zegt J.-A. Miller, keert Lacan terug op de fundamenten van zijn eigen onderneming. Wat ziet men inderdaad gebeuren? “La mise en question la plus méditée, la plus lucide, la plus intrépide, de l’art sans pareil que Freud inventa, et que l’on connaît sous le pseudonyme de psychanalyse.”¹² De tijd is nu aangebroken om degenen die met kliniek bezig zijn in te leiden tot “la discipline, hérétique et tordue, du sinthome”¹³.

En inderdaad, het seminarie en het verschijnen ervan vandaag nodigen uit tot een wijziging van de kliniek. We worden wakker geschud uit onze slaap en ons mijmeren rond de nu goed verworven en geassimileerde analytische categorieën – zoals o.a. subject, taal en onbewuste, maar ook neurose vs psychose. We moeten ons blootstellen aan nieuwe uitzichten. Ik wil in dat verband iets uit het Seminarie aanhalen, een zin die de derde les inleidt, die mij getroffen heeft en die ik graag als motto van ons seminarie zou willen nemen: “Si l’on mettait autant de sérieux dans les analyses que j’en mets à préparer mon Séminaire, eh bien, ce serait tant mieux, et ça aurait sûrement de meilleurs résultats. Il faudrait pour ça que l’on ait dans l’analyse – comme je l’ai, mais

¹² J.-A. Miller, flapttekst van *Le sinthome*.

¹³ J.-A. Miller, “Note après-coup”, *Le sinthome*, p. 158.

c'est du sentimental, dont je parlais l'autre jour – le sentiment d'un risque absolu.”¹⁴

4. DRIE PISTES

We komen langzamerhand dichterbij de tekst. Om toegang te hebben tot het seminarie, stel ik voor de “pistes” te volgen die J.-A. Miller aanreikt door de structuur die hij in de lessenreeksen brengt. Hij duidt op drie pistes. Hij doet dat expliciet in zijn colleges, maar doet die ook uitkomen in de titels die hij aan de hoofdstukken geeft en in de opdeling van het seminarie in drie delen plus één:

1. de geest van de knopen,
2. de piste van Joyce,
3. de uitvinding van het reële;

plus één, een “point de capiton”, zegt hij, een vierde die capitoneert: “l'ego de Joyce”.

Verstrengeling

Die pistes zeggen natuurlijk niet alles van het boek. En deze opdeling, hoe verhelderend ook, is op haar manier ook weer een bedrieglijke doorzichtigheid. Want de drie pistes – de drie draden – zijn slechts ogenschijnlijk opeenvolgend. De lineariteit die zo gesuggereerd wordt mag niet verbergen hoezeer de drie draden elkaar door het hele seminarie heen doorkruisen. Ze zijn ineengestengeld, ineengevlochten. Als je de ene volgt, kom je op de ander, ze veronderstellen elkaar, ze hebben elkaar nodig. Lacan zegt hier ergens dat de tekst van Joyce als een knoop is gebouwd. Je zou hetzelfde kunnen beweren van dit boek van Lacan. Het is dus niet gemakkelijk om een uitgangspunt te kiezen: waarmee beginnen? De volgorde knopen – Joyce – reël volgen? Of is het eenvoudiger in een andere volgorde? Ze zijn hoe dan ook vervlochten... maar het zijn niet toevallig die drie: met het reële, de knopen en Joyce heb je als het ware de namen van de belangrijkste elementen van het laatste onderwijs van Lacan – één ontbreekt nog, die de drie verbindt: het sinthoom.

Die elementen, hoewel niet volstrekt nieuw – men herkent wel noties die er al eerder waren – worden door Lacan hernieuwd. Meer zelfs: “uitgevonden”. Ik vind het accent dat in dit XXIIIste seminarie op het “uitvinden” (“l'invention”) valt, heel merkwaardig. Lees b.v. bladzijde 129 en volgende: “J'ai inventé ce qui s'écrit comme le réel.” Het volstaat niet om het woord « réel » te schrijven, velen hebben dat al gedaan, voegt Lacan toe. Wat hij met het reële uitvindt, ligt aan het schrijven, aan een specifieke vorm van schriftuur. “(...) ce réel, je l'ai écrit sous la forme du noeud borroméen”. En hij heeft aan één van de drie ringen de naam “réel” gegeven. Wat is uitvinden? “Qu'est-ce que c'est qu'inventer? Et qu'ai-je inventé? Est-ce que c'est une idée?” Nee, geen idee,

---

¹⁴ J.Lacan, *Le sinthome*, p. 45.

het reële is geen idee; het is de bijzondere schriftuur van de knoop die het reële stut én uitmaakt. Het reële is een effect van schriftuur. Ik citeer een passage waar hij die nieuwe schriftuur en dat nieuwe idee verbindt:

“Je considère que d’avoir énoncé, sous la forme d’une écriture, le réel en question a la valeur de ce que l’on appelle généralement un traumatisme. Non pas que ç’ait été ma visée de traumatiser quiconque (...). Disons que c’est le forçage d’une nouvelle écriture, qui a ce qu’il faut bien appeler par métaphore une portée symbolique, et aussi le forçage d’un nouveau type d’idée, si je puis dire, une idée qui ne fleurit pas spontanément du seul fait de ce qui fait sens, c’est-à-dire de l’imaginaire.” (pp. 130-131)

Uitvinding en schriftuur gaan voor Lacan hand aan hand. Het reële, waaraan hij in de schriftuur van de knoop gestalte geeft, is *zijn* uitvinding. Zijn reële (“mon réel”) is niet de realiteit noch de waarheid, en het is ook niet wat Freud als “onbewuste” heeft ontdekt: “l’instance du savoir que Freud renouvelle, je veux dire rénove sous la forme de l’inconscient, ne suppose pas du tout obligatoirement le réel dont je me sers.” Het reële heeft hij uitgevonden omdat het zich aan hem heeft opgedrongen, zoals de knoop op een bepaald moment in zijn onderwijs opgedoken is (“surgi”). Daarin is het reële dat wat het element brengt dat twee heterogene, aan elkaar totaal vreemde dingen (het symbolische en het imaginaire) samen doet houden (“(...) à des choses qui sont très étrangères l’une à l’autre, le réel apporte l’élément qui peut les faire tenir ensemble.”). Dat reële is zijn uitvinding, dat reële noemt hij ook zijn sinthoom; sinthoom en uitvinding worden synoniem:

“C’est là quelque chose dont je peux dire que je le considère comme n’étant rien de plus que mon symptôme. Je veux dire que c’est ma façon à moi de porter à son degré de symbolisme, au second degré, l’élucubration freudienne – si tant est qu’il y ait ce que l’on puisse appeler une élucubration freudienne. Disons que c’est dans la mesure où Freud a articulé l’inconscient que j’y réagis.

Nous voyons déjà là que c’est une façon de porter le sinthome lui-même au second degré. C’est dans la mesure où Freud a vraiment fait une découverte – à supposer que cette découverte soit vraie – que l’on peut dire que le réel est ma réponse symptomatique.

Réduire cette réponse à être symptomatique, c’est aussi réduire toute invention au sinthome.” (p. 132)

Lacan neemt hier in zekere zin afstand van Freud; hij wil als het ware “verder” gaan dan Freud. Hij onderscheidt ook de ontdekking (“la découverte”) van de uitvinding (“l’invention”). Zonder hierbij langer te kunnen stilstaan, volsta ik met op te merken dat de ontdekking veronderstelt dat er al iets bestaat dat men dan aan het daglicht brengt, ont-hult, ont-dekt; terwijl het uitvinden wijst op het

aanbrengen van iets dat nog niet was. Ik denk dat we in dezelfde lijn de “élucubration” versus de “nomination” kunnen situeren. Maar ik loop hiermee al vooruit op een thematiek die in de laatste seminaries van Lacan op de voorgrond komt, en die ongetwijfeld veel meer uitleg verdient.

In de hierboven aangehaalde passages worden het reële, de schriftuur van de knoop, het sinthoom, eveneens verbonden op een manier die ons nu nog enigmatisch kan lijken. De samenhang daarvan zal hopelijk duidelijker worden indien we nagaan wat Lacan op het einde van zijn onderwijs bezielt en hoe hij daar fundamentele concepten vernieuwt en radicaler nog de psychoanalyse zelf, als ik dat zo mag zeggen, her-uitvindt.

De “laatste Lacan”

Lacan is altijd al op zijn eigen stappen teruggekomen, hij heeft altijd al zijn antwoorden op bepaalde vragen herzien, herformuleerd, en op die manier nieuwe stappen gezet. Die interne logica is al jaren door J.-A. Miller in het licht gesteld. Maar de laatste jaren van zijn onderwijs, is zijn stap veel radicaler, stelt Miller. In een reeks bijdragen verschenen in *La Cause freudienne*¹⁵ legt hij de inzet en de kenmerken van dat laatste onderwijs helder uit; ik verwijs er hier naar en haal er slechts een paar punten van aan.

Hij gewaagt er van een “coupure” die dat laatste onderwijs apart zet, en niet meer in een continuïteit t.o.v. het vorige. Lacan ondervraagt er de psychoanalyse zelf vanuit een extern standpunt, alsof de psychoanalyse niet meer bestond: “(...) Lacan se dénoue de la psychanalyse elle-même. Il la considère de l’extérieur, comme on pourrait considérer la psychanalyse une fois qu’elle serait abolie. (...) Ce n’est pas le culte du nœud qui oriente le dernier enseignement de Lacan, mais la question de savoir ce qui resterait de la psychanalyse une fois que l’on aurait cessé d’y croire, d’y croire assez pour s’y vouer. (...) une fois qu’elle ne serait plus que superstition.” Verder zegt Miller nog: “On pourrait intituler ce dernier enseignement ‘D’une question préliminaire à tout psychanalyse possible’.”¹⁶

De vraag van wat psychoanalyse is, wat haar discours specificceert, wat voor een revolutie ze betekent, is natuurlijk sinds het begin van Lacans onderwijs aanwezig. Maar toen stelde hij ze in verwijzing naar Freud. Zijn “retour à Freud” heeft lange jaren de vorm aangenomen van een herlezen, punctueren, vertalen van Freuds concepten¹⁷. Nu, zegt J.-A. Miller, maakt hij zich van Freud los; hij neemt niet meer de hand van Freud om zijn weg door de hel af te leggen, maar hij neemt Joyce als Vergilius, als gids¹⁸. Hij distantieerde zich al eerder op sommige punten van Freud – denk o.a. aan zijn in vraag stellen van Freuds

¹⁵ Zie nummers 48, 49, 50, 51. Zie ook in het bijzonder over *Le sinthome*: nrs 60, 61, 62.

¹⁶ J.-A. Miller, “Le dernier enseignement de Lacan”, *La Cause freudienne*, 51, p. 8 en p. 12

¹⁷ J.-A. Miller, « Le réel est sans loi », *La Cause freudienne*, 49.

¹⁸ J.-A. Miller, Pièces détachées, *La Cause freudienne*, 60, p. 164.

verlangen in het XIde Seminarie en van zijn geloof in de Vader. Nu stelt hij uitdrukkelijk dat hij verder wil gaan dan Freuds uitvinding van het onbewuste: “Cette année, disons qu’avec cet insu-que-sait de l’une-bévue, j’essaye d’introduire quelque chose qui va plus loin que l’inconscient.” Zo begint hij zijn seminarie dat op *Le sinthome* volgt¹⁹.

Met het laatste onderwijs van Lacan moet je dus een heleboel dingen afleren, zegt Miller. Lacan heeft jarenlang een conceptueel apparaat opgebouwd en het is nu alsof hij dat zelf uit elkaar haalt en laat varen. Hij heeft Freuds concepten ver-taald en her-taald, hij ging er zelfs prat op van de Freudiaanse jungle “jardins à la française” te hebben gemaakt; maar nu gaat hij die concepten ontbinden²⁰. Miller spreekt van “dissolution” of nog van “désorientation”: “Il a touché à la boussole d’orientation que lui-même avait construite au cours des années pour ouvrir in fine un champ de désorientation.”²¹. En daarenboven heeft wat hij nu brengt alles behalve de coherentie van een afgewerkt geheel! “Ce dernier enseignement de Lacan cadré ainsi manque d’un écrit qui en fixerait le sens et en préciserait la portée. Il conserve donc un caractère ouvert et se présente avec une allure aporétique, comme si l’on butait sur un impossible-à-conclure.”²². Het is een onderwijs zonder “point de capiton”, waar precies de “hors-sens”, wat geen “point de capiton” duldt, geëxploreerd wordt²³.

“Le réel exclut le sens”

Lacan heeft in die laatste jaren pistes verkend, hypotheses gesteld, oplossingen geprobeerd – waarvoor? Voor één probleem dat centraal wordt en vervat ligt in peremptoire stellingen die je in *Le sinthome* en in andere seminars of teksten van die jaren terugvindt, stellingen die variaties zijn op hetzelfde thema: “le réel exclut le sens” (XXIII, p. 65). “L’orientation du réel, dans mon territoire à moi, forçlôt le sens.” – de zin (“sens”) zijnde “copulation du symbolique et de l’imaginaire” (p. 121) of nog “copulation du langage, puisque c’est de cela que je supporte l’inconscient, avec notre propre corps.” (p. 122). Een parallel koppel is dat van “sens / jouissance”; in zijn artikel over Joyce in *Autres Ecrits*, schrijft Lacan: “Jouissance opaque d’exclure le sens.”²⁴. En inderdaad, “la jouissance, c’est du réel” (XXIII, p. 78). Dit wordt nog gelinkt met een ander onderscheid: “le réel n’a aucun sens”, terwijl “n’est vrai que ce qui a un sens” (p. 116); Lacan gaat uit van de “distinction du vrai et du réel” (p. 77). In *R S I* valt de nadruk in

¹⁹ J.Lacan, *L’insu-que-sait de l’une-bévue s’aile à mourre*, Séminaire 1976-77, 16 nov. 1976, *Ornicar* ? 12/13, dec. 1977, p. 5.

²⁰ J.-A.Miller, “Le réel est sans loi”, *La Cause freudienne*, 49, p. 8.

²¹ J.-A.Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne*, 48, p. 25.

²² J.-A.Miller, “Le réel est sans loi”, *La Cause freudienne*, 49, p. 9

²³ J.-A.Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne*, 48, p. 17.

²⁴ J.Lacan, “Joyce le symptôme”, *Autres écrits*, p. 570.

dezelfde lijn op het elkaar uitsluiten van het symbolische en het reële, zoals we verder uitvoeriger uitleggen.

We kunnen dus een reeks koppels op een rijtje zetten, koppels die telkens een elkaar uitsluiten betekenen:

Réel/sens
Jouissance/sens
Réel/vrai
R/S

De kwellende vraag in dit laatste onderwijs is dan of de psychoanalyse wel mogelijk is, gezien die met zin en vanuit het symbolische een effect op het reële beoogt. Volgend citaat uit de les van 8 maart 1977 van Seminarie XXIV spreekt in dit verband boekdelen:

“(…) déboucher sur l'idée qu'il n'y a de réel que ce qui exclut toute espèce de sens est exactement le contraire de notre pratique, car notre pratique nage dans l'idée que non seulement les noms, mais simplement les mots, ont une portée.

Je ne vois pas comment expliquer ça. Si les *nomina* ne tiennent pas d'une façon quelconque aux choses, comment la psychanalyse est-elle possible ? La psychanalyse serait d'une certaine façon du chiqué, je veux dire du semblant.”²⁵

De vraag is ook of er iets is dat de kloof kan overbruggen en beide verbinden. Het belang van het concept van de “nomination” in die jaren vindt hier zijn verantwoording.

De laatste Lacan gaat dus uit van het loskoppelen van Symbolisch en Reël, van een “non-rapport” tussen beide. De ommekeer in zijn onderwijs is dus wel groot, als je denkt dat Lacan vertrokken is uit het vooraanstaande belang van het spreken in de psychoanalyse, uit de zingeving als doel van een analyse – dit was in 1953. Het accent viel op het symbolische, op het significantiseren. Nu legt Lacan de nadruk op het reële. Miller wijst op die voorkeur voor het reële: “en tout chercher le réel”²⁶, een formulering die ik tegenover een andere zou stellen, van Lacan, in *L'insu-que-sait...*, die hij als mogelijke impasse van een analyse aangeeft: “une préférence donnée en tout à l'inconscient”²⁷. Hij wijst er ook op dat dit naar voren schuiven van het reële belangrijke gevolgen heeft op

²⁵ J.Lacan, *L'insu-que-sait de l'Une-bévue s'aile à mourre*, op. cit., 8 maart 1977, “Nomina non sunt consequentia rerum”, *Ornicar* ? 16, 1978, p. 13.

²⁶ J.-A.Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne*, 48, p. 34.

²⁷ J.Lacan, *L'insu-que-sait de l'une-bévue s'aile à mourre*, 14 dec. 1976, *Ornicar* ? 12/13, dec. 1977, p. 15.

de manier waarop Lacan een aantal andere concepten of dimensies minimaliseert, op de achtergrond schuift, devalueert, zelfs “ravaleert”²⁸.

In de eerste plaats wordt het Symbolische gedevaloriseerd; het verliest ook zijn primaat. Alleen al doordat RSI nu als drie equivalente dimensies op gelijke voet naast elkaar staan – ik kom verder terug op deze belangrijke wijziging – is het symbolische niet meer wat de andere dimensies bepaalt, wat tot hiertoe in verschillende vormen altijd het geval bleef: in het spiegelstadium bepaalde het symbolische de imaginaire as (cf. schema L), in de klassieke, structuralistische Lacan, die van de “Question préliminaire” b.v., was iets wat in het symbolische gebeurde bepalend voor wat in de andere ordes gebeurde (cf. schema R), in de teksten rond “La signification du phallus” maakte je de “signifiantisering” van een aantal Freudiaanse concepten mee (fallus, verlangen, enz.). Daar waar spreken en taal het middel bij uitstek waren van de analytische kuur, meer nog, de basis en het ordeningsprincipe van de relatie van de mens tot de wereld, wordt de taal nu bestempeld als “parasiet”, als kanker die de mens teistert, als “ravage”²⁹. Hiermee gaat een devalueren van de zin (“sens”) gepaard, en van alles wat in die dimensie te vatten is. De zin, als “betekende”, was al onderworpen aan de betekenaar in “L’instance de la lettre” (S/s), maar dit is nu veel ruimer, want ook de betekenaar en de articulatie van de betekenaarsketen (S1-S2), nl. het weten, wordt gedevalueerd. Samen met de taal en de betekenaar worden het weten... en de wetenschap geminoriseerd. Het weten (“savoir”) wordt “élucubration de savoir”, de taal (“langage”) wordt in *Encore* “élucubration de savoir sur lalangue”. De wetenschap is futiel of is niets meer dan een fantasma³⁰. J.-A. Miller gewaagt van een overgang van “semantophilie” naar « semantophobie»³¹, ten voordele van een verering van de “hors-sens”. Dit waardeverlies is niet te wijten aan het symbolische *an sich*, maar is te verklaren vanuit die “oriëntatie naar het reële”³².

II. DRIE PISTES, PLUS EEN

1. HET REËLE

Wat is dat reële? De neiging kan groot zijn er een soort metafysisch “niets” van te maken. Het is nochtans niet wat Lacan bedoelt, het gaat niet om metafysische dingen. Maar hoe kan je iets vatten wat precies vreemd is aan het symbolisch-imaginair vatbare?

²⁸ Zie o.m. in *La Cause freudienne* 48 en 49.

²⁹ Zie b.v. J.Lacan, *Le sinthome*, p. 95 en *Le triomphe de la religion*, p. 90.

³⁰ J.Lacan, “Introduction à l’édition allemande des Ecrits”, *Autres écrits*, p. 554.

³¹ J.-A. Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne*, 48, p. 16.

³² Cf. J.Lacan, *Le sinthome*, hs VIII, motto: “Orientation du réel, forclusion du sens”, en “L’orientation du réel, dans mon territoire à moi, forclôt le sens.” (p. 121)

Wat het reële niet is...

Het reële wordt als het ware “negatief” bepaald als wat het *niet* is, als iets dat *buiten* iets staat of er de *limiet* van vormt. Zo stelt Lacan bij voorbeeld: “le réel est sans loi” (XXIII, p. 137), of: « le réel se fonde pour autant qu’il n’a pas de sens, qu’il exclut le sens, ou, plus exactement, qu’il se dépose d’en être exclu.” (XXIII, p. 65). Ten opzichte van Imaginair en Symbolisch in de knoop, is het Reële buiten-staand, “ex-sistence”, én limiet: “A sister hors de l’imaginaire et du symbolique, le réel cogne, il joue tout spécialement dans quelque chose qui est de l’ordre de la limitation. A partir du moment où il est borroméennement noué à eux, les deux autres lui résistent. C’est dire que le réel n’a d’ex-sistence qu’à rencontrer, du symbolique et de l’imaginaire, l’arrêt.” (XXIII, p. 50) Zoals J.-A. Miller het uitdrukt, is dat reële “antinomique au sens, antinomique à la loi, antinomique à la structure, impossible à négativer. Le réel est le nom positif du hors-sens, bien que donner des noms fasse ici problème.”³³

... “des bouts de réel”...

“Le réel n’a pas d’ordre” (XXIII, p. 138). Het reële ontsnapt aan de wet (bepaald als constante, als articulatie van S1 en S2), het ontsnapt aan iedere vorm van systeem, van totaliteit, aan het Al of aan het Eén; “le réel ne se relie à rien” (XXIII, p. 123). Vandaar dat je enkel “stukken”, brokjes kunt hebben: “nous ne pouvons atteindre que des bouts de réel” (XXIII p. 123, p.138).

Het reële is ook een reël buiten alle constructie. Tot daartoe in Lacans onderwijs had het reële ook een plaats die t.o.v. het symbolische en het imaginaire werd bepaald, en een plaats die op één of andere manier een “buiten” aanduidde. Maar J.-A. Miller legt er de nadruk op dat dit reële altijd het resultaat was van een constructie: het object *a* bijvoorbeeld is het object van het fantasma dat geconstrueerd wordt; in *Encore* wordt het een “semblant”.

Het onmogelijke...

Lacan heeft nog een logische definitie van het reële gegeven, in zijn Seminarie *Encore* en andere teksten van die periode: het reële is het onmogelijke, nl. “ce qui ne cesse pas de ne pas s’écrire”; de andere modaliteiten zijn het noodzakelijke (“nécessaire”), nl. “ce qui ne cesse pas de s’écrire”, en het contingente (“ce qui cesse de ne pas s’écrire”).

...of: *“il n’y a pas de rapport sexuel” is niet het reële van de wetenschap*

Het reële van Lacan is niet het reële van de wetenschap. De wetenschap veronderstelt dat er iets in het reële geschreven staat, dat er een weten in het reële is. Dit weten is niet los te denken van wat Lacan “l’écriture des petites lettres mathématiques” noemt (XXIII, p. 68). Het reële bevat als het ware een

³³ J.-A. Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne* 48, p. 21.

weten dat immanent is – het heeft wetten, b.v. – alsof de materie wist wat zij deed. De wetenschap is gebaseerd op dat geloof. Precies op dat punt introduceert Lacan een gat: “la sexualité fait trou dans le réel”³⁴. Of anders geformuleerd: “il n’y a pas de rapport sexuel”. Er is bij de mens geen instinct, er is geen weten of geen wet in de natuur die man en vrouw definieert en zegt wat ze met elkaar te maken hebben, hun verhouding is niet geschreven in het reële. “Il n’y a pas de rapport sexuel” is dus een verwoording van het reële van de psychoanalyse, onderscheiden van het reële van de wetenschap. J.-A. Miller wijst erop dat het reële dat Lacan in *Le sinthome* als “zonder wet” definieert, buiten-staand aan het symbolische, zonder verhouding, de veralgemening is van die afwezigheid van seksuele verhouding, van het gat in verband met het seksuele³⁵. Hoewel de formuleringen rond de “non-rapport sexuel” niet op de voorgrond staan in dit seminarie – maar ook niet afwezig zijn, lees b.v. p. 64: “tout doit être repris au départ à partir de l’opacité sexuelle” of p. 72: “(...) si l’on n’a pas l’idée d’où ça aboutit, la corde, soit au noeud du non-rapport sexuel, on risque de bafouiller” – is het belangrijk dat aspect niet uit het oog te verliezen want het symptoom is precies een antwoord op dat onschrijfbaar; het wordt door Lacan met de modaliteit van het noodzakelijke verbonden: “ce qui ne cesse pas de s’écrire”. Een paar bladzijden uit het seminarie, waar Lacan een treffende en vernieuwende commentaar geeft over de verhouding man-vrouw – “si la femme est un sinthome pour tout homme, (...) l’homme est pour une femme (...) pire qu’un sinthome. (...) C’est un ravage” (XXIII p. 101) – verklaren dat die verhouding enkel een sinthomatische verhouding kan zijn. Iets waarvan J.-A. Miller in zijn colleges de gevolgen gaat trekken, door het begrip “partenaire-symptôme” te ontplooiën³⁶.

Lacan probeert met de knopen dat reële te “presenteren”. Het gebruik van de topologie van de knoop en de uitvinding van het reële gaan samen. Die twee vragen kunnen we niet anders dan samen beantwoorden:

1. Wat is het statuut van het reële in de knoop?
2. Waarom die knopen? Wat betekent het gebruik ervan?

Ik ga in het vervolg vooral het gebruik van de knopen becommentariëren, en volsta met deze vaststelling wat betreft het reële in de knoop. Lacan zegt hierover verschillende dingen, zonder ze te “capitoneren”. Het reële in de knoop duidt twee dingen aan. Enerzijds is het reële de naam die gegeven wordt aan één van de drie ringen, R S I, en wordt het beschouwd in zijn verhouding met

³⁴ J. Lacan, “Préface à L’Eveil du Printemps”, *Autres écrits*, p. 562: “Que ce que Freud a repéré de ce qu’il appelle sexualité fasse trou dans le réel, c’est ce qui se touche de ce que personne ne s’en tirant bien, on ne s’en soucie pas plus. C’est pourtant expérience à portée de tous.”

³⁵ J.-A. Miller, “Pièces détachées”, *La Cause freudienne*, 61, p. 144.

³⁶ J.-A. Miller, “Le partenaire-symptôme”, college van het jaar 1997-98. Zie o.a. de lessen verschenen onder de titel: “La théorie du partenaire” in *Quarto*, 77, *Les effets de la sexuation dans le monde*, pp. 6-33.

de twee andere. Anderzijds wordt de knoop zelf, als dusdanig, reëel genoemd. “Le réel, il est bien entendu que ce ne peut pas être un seul de ces ronds de ficelle. C’est la façon de les présenter dans leur nœud de chaîne qui à elle tout entière fait le réel du nœud.” (XXIII, p. 107). Of nog: “Je sais bien que mon nœud est uniquement ce par quoi s’introduit le réel comme tel.” (XXIII, p. 152). Soms beweert hij dat de knoop het reële *is*, presentifieert, en dan elders stelt hij zich de vraag of die uiteindelijk toch geen metafoor is, dus een constructie ten opzichte van het reële.

2. DE KNOOPEN

Waarom gebruikt Lacan de knopen, wat is de inzet van zijn spannende zoektocht en moeizaam knutselen? Hij zegt daar zelf expliciet een aantal dingen over, in dit seminarie maar ook in de vorige (*RSI, Les non-dupes errent*). Ik probeer er iets van weer te geven door van de ene tekst naar de andere te verspringen, om “de geest van de knopen” beter te vatten. Ik sta eerst stil bij het gebruik van de knopen, en verken vervolgens twee facetten van de knopen bij Lacan: de knoop als schriftuur (“écriture”), wat dan verwijst naar de letter en het sinthoom als letter, en de knoop als functie van verknoping van de drie dimensies van het subject, R, S, I - wat dan inleidt tot het sinthoom als verknopingsmiddel, als vierde ring.

2.1. HET GEBRUIK VAN DE KNOOPEN

RSI – “une logique de coinçage et de serrage”

Ik zei al dat de hiërarchie die tussen Symbolisch, Imaginair et Reël bestond nu plaats maakt voor een gelijkheid van de drie dimensies in de borromeïsche knoop. Het voordeel van de knoop is dat die de verhouding tussen die termen heel anders tekent. Met de knoop hebben we met een heel ander “mos geometricus” te maken, zegt Lacan herhaaldelijk. Met een ander denken ook: niet meer in termen van oppervlaktes (denk aan het schema R, met de drie vlaktes of “velden” van R, S, I) of van gesloten sferen met een binnen/buiten, maar in termen van verstrengeling en losstaan; of zoals Miller het omschrijft: van conjunctie én disjunctie: “(...) dans le noeud les éléments restent disjoints. Ils sont là chacun pour soi dans un non-rapport radical les uns avec les autres, et ils sont néanmoins dans un rapport. (...) Le noeud borroméen permet que les deux éléments [symbolique et réel] restent disjoints – ils peuvent dire “connaît pas” -, sauf qu’en même temps ils sont inséparables, c’est-à-dire qu’ils sont joints de façon à ne pas pouvoir se séparer. La forme borroméenne du nœud surmonte l’antinomie de la jonction et de la disjonction.”³⁷ Lacan spreekt in verband met de knoop van een “logique de coinçage et de serrage” of van “une

³⁷ J.-A. Miller, “Psychanalyse pure, psychanalyse appliquée & psychothérapie”, *La Cause freudienne* 48, p. 31.

logique de sacs et de cordes" (XXIII, p. 146). Ik citeer een verhelderende passage uit *Le sinthome*:

“J’opère avec les noeuds, faute d’avoir d’autres recours.

Je n’y suis pas venu tout de suite, mais ils me donnent des choses, et des choses qui me ficellent, c’est bien le cas de le dire.

Comment appeler ça ? Il y a une dynamique des nœuds. Ça sert à rien, mais ça *serre*. Enfin, ça peut serrer, sinon servir. Qu’est-ce que ça peut bien serrer ? Quelque chose que l’on suppose être coincé par ces nœuds.” (p.81)

Een pragmatiek, geen mystiek

Wat in die passage op de voorgrond komt, is dat de knoop een soort werktuig is, een instrument, waarmee Lacan “opereert”. De knoop heeft iets pragmatisch, zoals in het woordspel “sert”-“serre”, servir/serrer, doorschemert. Merkwaardig is ook dat hij alles behalve geïdealiseerd wordt, integendeel. Het is bij gebrek aan beter... Het levert wel iets op, maar verstrikt ook (“des choses qui me ficellent”). Ik wil dit zeker onderstrepen, omdat ik zo’n grote kloof merk tussen de manier waarop Lacan zelf met die knopen omgaat, en wat een aantal zogenaamde volgelingen ermee hebben gedaan. Er is een neiging bij sommigen om van “de Lacan van de knoop” een soort Ander van de Ander te maken en in een mystiek van de topologie te vervallen. Alsof de topologie van de knoop het laatste, en unieke, woord van Lacan werd. Alsof je niets waardigs meer over psychoanalyse kon zeggen zonder af te komen met een arsenaal van ringen en ingewikkelde “vertrengsels”... Er zijn zelfs psychoanalytische verenigingen die zich daarop hebben gevormd! Misschien is dat een religieuze interpretatie van Lacans oriëntatie naar het reële? Wat het ook zij, het is tegenstrijdig met wat Lacan hier en daar laat vallen: breek je kop niet met die knopen, maak er geen hersenspingsels van... Op 17 december 1975, in *RSI*, zegt hij: “Pour opérer avec ce noeud d’une façon qui convienne, il faut que vous en usiez bêtement. Soyez-en dupes. N’entrez pas à son sujet dans le doute obsessionnel. Ne chipotez pas trop.” En verder: “Je vous invite (...) à être assez bêtes pour ne pas vous poser de questions concernant l’usage de mon nœud. Il ne nous servira pas à aller plus loin que là d’où il sort, à savoir l’expérience analytique. C’est d’elle qu’il rend compte. Là est son prix.”³⁸

2.2. “*ÉCRITURE*”

De knoop is geen beeld, maar schriftuur

De knoop is geen beeld noch een grafische weergave zoals een schema. De knoop is voor Lacan schriftuur (“écriture”), ik heb dit reeds benadrukt. Dit neemt niet weg dat Lacan soms de knopen gebruikt om iets grafisch voor te stellen in

³⁸ J.Lacan, *RSI*, 17 dec. 1975, *Ornicar?* 2, mart 1975, pp. 101-102.

wat hij dan de “mise à plat du noeud” noemt; hij schrijft b.v. letters of concepten in de verschillende zones of op snijpunten. In zijn seminarie van 15 april 1975 (RSI), zegt hij uitdrukkelijk:

“(…) il ne s’agit pas d’une figure, d’une représentation – c’est le réel dont il s’agit.”

“(…) le noeud n’est pas un modèle. Ce qui fait noeud n’est pas imaginaire, n’est pas une représentation. D’ailleurs, sa caractéristique, et c’est en ça que ça échappe à l’imaginaire, c’est que chaque fois que j’en représente un, je fais un trait de travers. Comme je ne me crois pas moins imaginatif qu’un autre, je pense que ça montre déjà à quel point le nœud nous répugne comme modèle. (...) Le nœud n’est pas modèle, il est support. Il n’est pas la réalité, il est le réel. S’il y a une distinction entre le réel et la réalité, c’est le noeud qui nous la montre.”³⁹

Op 13 april 1976 – dag van zijn verjaardag... – , in *Le sinthome*, vindt men dezelfde gedachte, in een passage die ik reeds aanhaalde: “j’ai inventé ce qui s’écrit comme le réel”, en dat forceren van een nieuwe schriftuur is een trauma (XXIII, p. 129).

Een andere schriftuur dan bij Derrida

In het laatste hoofdstuk van *Le sinthome*, “L’écriture de l’ego”, onderstreept Lacan dat het noodzakelijk is de knoop te schrijven om te zien hoe hij functioneert: “Ce noeud, ce *noeud bo*, porte avec lui qu’il faut l’écrire pour voir comment il fonctionne.” De knoop is dus iets wat het denken stut: “Une écriture est donc un faire qui donne support à la pensée.” Of nog: “le nœud est un appui à la pensée” - wat hij dan “appensée” schrijft want het volstaat niet te denken om zich ervan een voorstelling te maken, om te vatten hoe die werkt.

Hij komt dan tot de vaststelling dat de borromeïsche knoop de zin van het schrijven verandert: “A vrai dire, le noeud bo change complètement le sens de l’écriture”. En hij onderscheidt de schriftuur van de knoop van de Derridiaanse “écriture”⁴⁰. Bij Derrida is de schriftuur de neerslag van de betekenaar, terwijl bij Lacan “L’écriture en question vient d’ailleurs que du signifiant.” De knopen stutten iets van een andere orde, een object – struikelblok voor de betekenaar, iets dat dwarsligt, “un os”: dus een “osbjet”, schrijft Lacan, aangeduid met een letter, *a*, de *a* van de ander, letter die ervan getuigt dat een andere schriftuur binnendringt (p. 145).

Lacan herinnert eraan dat hij zich al eerder met het schrijven en de letter beziggehouden heeft, toen hij Freuds *Einzigiger Zug* becommentarieerde. Nu

³⁹ J.Lacan, R S I, *Ornicar?* 5, dec.-jan. 1975-76, p. 49, p. 51.

⁴⁰ Cf. J.Derrida: o.m. *De la grammatologie*, Editions de Minuit, 1967, *L’écriture et la différence*, Seuil, 1967, *La dissémination*, Seuil, 1972. Commentaar van J.-A.Miller in “Notice de fil en aiguille”, § 15, *Le sinthome*, pp. 232-236.

geeft hij die *Einziger Zug* (“trait unaire”) een ander support: de oneindige rechte. Hij schrijft trouwens de borromeïsche knoop soms ook met twee rechten en een cirkel. De rechte is “de beste illustratie van het gat”: “La topologie nous indique que le cercle a un trou au milieu. (...) La droite infinie, elle, a pour vertu d’avoir le trou tout autour. C’est le support le plus simple du trou.” (p. 145). De topologie van de knopen is een topologie van de gaten. Een gat is niet hetzelfde als een gemis – zoals J.-A. Miller onderstreept⁴¹ – en dat maakt het verschil met het vorige onderwijs van Lacan. Het gemis is iets dat in de context van een articulatie, een reeks, een plaats heeft (b.v. een boek dat ontbreekt in de bibliotheek), terwijl het gat niets te maken heeft met de plaats of de “combinatoire”: “Le trou comporte la disparition du lieu même de la combinatoire. (...) à la place de l’Autre, un trou”⁴².

Ik wil hier nog verwijzen naar een korte tekst van J.-A. Miller, “Deux modes de l’écriture, deux jouissances”⁴³. Hij onderscheidt er twee soorten schriftuur, de schriftuur als opname (“notation”) van het spreken, van wat gezegd wordt, en de schriftuur als geïsoleerde trek, als “marque”, als trek. Of anders gezegd: “l’écrit qui parle” tegenover “le dessin des noeuds”. Om het seminarie *Le sinthome* te lezen, moet je met dat onderscheid rekening houden. Bij Lacan vallen een aantal andere conceptuele koppels in verband met “écriture” hiermee samen: tegenover “l’écrit qui parle”, die uiteindelijk verwijst naar de betekenaar met zijn betekenis-effecten, staat “l’écrit comme pas-à-lire”, die niet betekent, die “pas-à-lire au signifié” is, wat Lacan ook de letter noemt. De knoop is “hors-sens”, van de orde van de letter, niet van de betekenaar.

Welnu, dat onderscheid betekenaar/letter is ook iets dat moet teruggeplaatst worden in de context van het onderwijs van Lacan, gezien de letter van “L’instance de la lettre” nog dicht bij de betekenaar staat, wat later niet meer het geval zal zijn. In *L’insu-que sait...* verlangt Lacan naar een ander soort betekenaar, “un signifiant nouveau”, zoals hij in *Le sinthome* naar “un trognon de réel” verlangt: “Nos signifiants sont toujours reçus. Pourquoi est-ce qu’on n’inventerait pas un signifiant nouveau ? Un signifiant par exemple qui n’aurait, comme le réel, aucune espèce de sens ? (...) Un signifiant nouveau qui n’aurait aucune espèce de sens, ce serait peut-être ça qui nous ouvrirait à ce que, de mes pas patauds, j’appelle le réel.”⁴⁴

Dat onderscheid moeten we even onthouden want het sinthoom zal gedefinieerd worden als een letter, opgevat als kern van genot. Het sinthoom is een concept dat de verhouding van taal en subject betreft, het duidt meer

⁴¹ J.-A. Miller, “Le dernier enseignement de Lacan”, *La Cause freudienne*, 51, p. 16

⁴² *Ibid.*

⁴³ J.-A. Miller, “Deux modes de l’écriture, deux jouissances”, in *La Lettre mensuelle* 240; herziene versie in “Pièces détachées”, *La Cause freudienne* 62, § “Deux corps de l’écriture”, pp. 75-77.

⁴⁴ J. Lacan, *L’insu-que-sait de l’une-bévue s’aile à mourre*, 17 mei 1977, *Ornicar ?* 17/18, p. 21, p. 23.

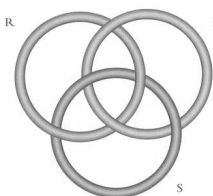
bepaald aan hoe de parasiet taal het lichaam tekent, hoe het spreekwezen (“parlêtre”) door detail (“lalangue”) wordt geaffecteerd. Op sinthoom en letter, en op de verschuivingen van belangrijke begrippen in verband hiermee in het laatste onderwijs van Lacan – van taal (“langage”) naar “lalangue”, van subject naar “parlêtre”, van symptoom naar sinthoom – kom ik in een volgende bijdrage uitvoerig terug.

“*Ratage*”: *vergissing, misslag, knoeien...*

De schriftuur van de knoop zou kunnen doen denken aan het gebaar van de schilder, en meer bepaald aan de kalligrafie van de Chinese schilder of dichter. De verwijzingen van Lacan naar François Cheng en o.a. naar zijn boek *L'écriture poétique chinoise* in *L'insu-que-sait...* riepen althans deze associatie bij mij op. Toch is er een treffend verschil: het gebaar in de kalligrafie creëert evenwicht en harmonie, terwijl het maken of tekenen van de knopen een manipuleren is dat altijd op fouten botst en knoeien wordt. “Un noeud, ça se rate” (XXIII, p. 98). De knoop heeft te maken met het reële, niet in een soort aanschouwen van een Idee, maar omdat het maken op iets botst dat aan de symbolische en imaginaire greep ontsnapt. “Je m’y casse les dents”, zucht Lacan in verband met Joyce; hij zegt helemaal hetzelfde over de knopen!

2.3. VERKNOPING: RSI + 1: HET SINTHOOM

De knoop schrijft de structuur van het subjeet, dat driedelig wordt bepaald: “L’homme, et non pas Dieu, est un composé trinitaire. Composé de quoi? De ce que nous appellerons élément.” (XXIII, p. 146) Reël, Imaginair, Symbolisch: een driedeligheid die wel degene van Aristoteles waard is, “*nous, psuchè, sôma*, ou encore *volonté, intelligence, affectivité*.”

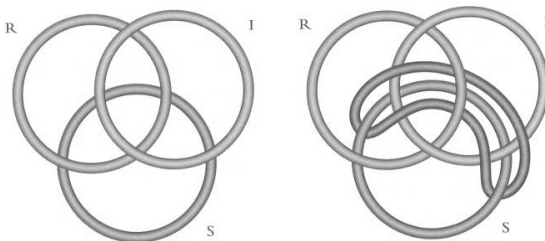

De borromeïsche knoop ⁴⁵

De dingen zijn nochtans niet zo volmaakt en ideaal als de perfecte borromeïsche knoop het esthetisch toont. Indien drie volstaat om het geheel samen te houden, waarom moet Lacan er dan een vierde ring bij halen? Die borromeïsche knoop is geen norm, zegt Lacan. Het is zelfs zo dat je moet uitgaan van het principe dat de ringen altijd al aanvankelijk uit elkaar staan, zodat je er een vierde nodig hebt om de samenhang te verzekeren; die vierde is het sinthoom (XXIII, p. 19).

⁴⁵ J.Lacan, *Le sinthome*, p. 20

De stap die Lacan hier zet is dubbel. Enerzijds veronderstelt hij dat de ringen aanvankelijk los staan. Het accent valt eerst op het ontknopen, op het losstaan, niet op de gelukke knoop. Anderzijds onderscheidt hij de drie die samenhangen én de verknoping zelf, verknoping die impliciet is in de borromeïsche knoop en expliciet wordt gemaakt met de vierde term.

3 op elkaar geplaatste ringen + Verknoping⁴⁶

RSI
SIR
IRS

sinthome

Schéma 3 + 1⁴⁷

Met de knoop is wat Lacan de “ratage” noemt eigenlijk de regel. De vergissing (“erreur”) of de “lapsus” van de knoop zijn geen toevallige of uitzonderlijke mislukkingen. Doorheen zijn seminarie maakt hij duidelijk dat er verschillende manieren zijn om een knoop te mislukken en om die dan te herstellen, te corrigeren.

Behalve het feit dat de ringen ontknoopt zijn en dus altijd met een vierde moeten verknoot worden, doen zich vergissingen voor, op verschillende mogelijke plaatsen in de knoop, waarbij een vierde ring ofwel op de plaats zelf waar de vergissing was, of anders, de knoop corrigeert (cf. XXIII, o.a. pp. 92-94, 97-99, en hs X). Het is dankzij Joyce dat hij hierop gekomen is, zegt Lacan. Het is met Joyce dat hij ontdekt dat de ringen bij niemand vanzelf een knoop vormen en dat Joyce een voorbeeld is van suppletie van die ontknoping (XXIII, p. 87). Hij leest ook uit zijn teksten hoe de Imaginaire ring bij hem losstaat en hoe de schriftuur de knoop compenseert – zij het met sporen van de mislukkingen (zie het tiende hoofdstuk: “L’écriture de l’ego”).

*Van de Naam-van-de-Vader
naar de Vader van de Naam en het sinthoom*

Wat hij in de eerste les van *Le sinthome* als een voldongen feit brengt, nl. dat er altijd een vierde ring nodig is, is eigenlijk het resultaat van een lange zoektocht in het vorige seminarie, *RSI*. De vraag of er wel een vierde nodig is, en wat die functie van verknoping vervult, houdt hem het hele jaar bezig en wordt stapsgewijs beantwoord. De bindende, verknopende functie wordt aan de

⁴⁶ J.Lacan, *Le sinthome*, p. 20

⁴⁷ J.Lacan, *Le sinthome*, p. 52

Naam-van-de-Vader toegewezen – of eerder: aan de Vader die noemt, en zelfs aan de act van het noemen, de “nomination” als dusdanig. Lacan oppert dan dat er misschien drie soorten benamingen zijn, waarvan hij er het jaar daarop slechts één zal onthouden: het sinthoom. Hiermee wordt meteen duidelijk dat de weg naar het sinthoom de ontwikkelingen en verwickelingen van het concept van de Naam-van-de-Vader bij Lacan veronderstelt, zijn desuniversalisering, zijn pluralisering en uiteindelijk zijn overkoepeling door het begrip “sinthoom”. Het is hier niet mogelijk op de details van deze ontwikkeling nader in te gaan, maar ik stel voor de weg die Lacan in *RSI* aflegt aan de hand van een aantal citaten te schetsen, om zijn uitkomst in *Le sinthome* te belichten.

Freud had al een vermoeden van R, S, I, hoewel hij dat nooit expliciet heeft gemaakt, zegt Lacan op 14 januari 1975. Hij heeft de drie losstaande ringen met een vierde verknoopt, die hij “psychische realiteit” heeft genoemd – dit is het Oedipuscomplex.⁴⁸ Op 11 februari stelt Lacan expliciet de vraag of er één ring meer nodig is, de vaderfunctie; merkwaardig zijn er veel vraagtekens en bochten in zijn betoog:

“Pour que se nouent ces trois, en faut-il nécessairement un de plus, dont la consistance serait à référer à la fonction du Père? Le nœud borroméen montre le contraire. (...)”

Cette fonction supplémentaire du Père est-elle indispensable ? Je vous montre que ça pourrait être controuvé. Ce n’est pas parce qu’elle serait indispensable en théorie qu’elle l’est toujours en fait. Si j’ai intitulé ce séminaire *les*, et non pas *le*, Noms-du-Père, c’est que j’avais déjà certaines idées de la suppléance du Nom-du-Père. Mais ce n’est pas parce que cette suppléance n’est pas indispensable qu’elle n’a pas lieu.

Peut-être est-ce parce que notre imaginaire, notre symbolique et notre réel, à chacun de nous, sont encore dissociés qu’il faut pour les nouer le Nom-du-Père. Mais ne vous imaginez pas – ce ne serait pas dans mon ton – que je prophétise que du Nom-du-Père, dans l’analyse comme ailleurs, nous pourrions nous passer pour que chacun des trois ne s’en aille pas de son côté.”⁴⁹

Op 11 maart stelt hij dan onomwonden: “Pour démontrer que le Nom-du-Père n’est rien d’autre que ce noeud, il n’y a pas d’autre façon de faire que de supposer dénoués les ronds.”⁵⁰ Hoe worden die drie dan verknoopt? Eén mogelijke manier is wat ik de Naam-van-de-Vader noem, zegt Lacan, en dat is wat Freud ook doet (en hij tekent een ketting met 4), wat meteen in het licht stelt dat de radicale functie van de Vader erin bestaat de dingen een naam te geven: “Du même coup, je montre la fonction radicale du Nom-du-Père, qui est

⁴⁸ J.Lacan, *RSI, Ornicar ?* 3, mei 1975, p. 103.

⁴⁹ J.Lacan, *RSI, Ornicar?* 4, okt. 1975, pp. 99-100.

⁵⁰ J.Lacan, *RSI, Ornicar?* 5, dec.-jan. 1975-76, p. 21.

de donner un nom aux choses, avec toutes les conséquences que ça comporte, jusqu'au jour notamment.”⁵¹ Hij had juist ervoor het belang van die “nomination” onderstreept:

“Dans la linguistique, on a tout de même distingué le *naming*, le nommer, le donner-nom, le consacrer une chose d'un nom parlant. La nomination, ce n'est pas la communication. C'est là que la parlotte se noue à quelque chose du réel.”⁵²

Hij verwijst er naar het boek van Kripke, *Naming and Necessity*, drie jaar eerder verschenen. Het noemen is een act – dat formuleert hij nog op 18 maart: “Nommer, que vous pourriez écrire n'hommer, nommer est un acte (...)”⁵³. Op 15 april onderstreept hij meer dan ooit die functie van naam-geving, door te spreken van “père comme nom” of “père comme nommant” in plaats van “Nom-du-Père”. En hij zet een stap verder door te beweren dat die functie van naamgeven niet tot het symbolische beperkt blijft: “(...) après tout, il n'y a pas que le symbolique qui ait le privilège des Noms-du-Père. Il n'est pas obligé que la nomination soit conjointe au trou du symbolique. Je l'indiquerai l'année prochaine.”⁵⁴ Op het einde van zijn parcours, op 13 mei 1975, komt hij op die vraag, of de “nomination” enkel van symbolische aard is, opnieuw terug. Hij preciseert dat het noemen in ieder geval een vierde element is dat de drie ontknoopte ringen bindt. Het noemen, een naam geven aan de dingen, behoort tot het symbolische. Maar: “Cela nous suffit-il pour supporter la fonction du Nom-du-Père? Le père est-il celui qui a donné leurs noms aux choses, ou bien doit-il être interrogé au niveau du réel? Ne faut-il pas nouer le terme de nomination au niveau du cercle dont nous supportons le réel?”⁵⁵ De laatste paragraaf van het seminarie brengt dan het onderscheid van drie “nominations” ter sprake, een hypothese die Lacan belooft het jaar nadien te onderzoeken:

“C'est entre ces trois nominations, nomination de l'imaginaire comme inhibition, nomination du réel comme angoisse, nomination du symbolique, fleur du symbolique même, comme symptôme, c'est entre ces trois termes que j'essaierai l'année prochaine de m'interroger sur ce qu'il convient de donner comme substance au Nom-du-Père.”⁵⁶

In *Le sinthome* zal hij dat onderscheid niet meer aanhalen. Hij onthoudt enkel het sinthoom en komt vanaf de eerste les met de stelling dat de knoop altijd uit vier elementen bestaat, waarbij de vader een symptoom is:

---

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*, p. 19.

⁵³ *Ibid.*, p. 35.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 56.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 65.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 66.

“Je dis qu’il faut supposer tétradique ce qui fait le lien borroméen – que perversion ne veut dire que *version vers le père* – qu’en somme, le père est un symptôme, ou un sinthome, comme vous voudrez. Poser le lien énigmatique de l’imaginaire, du symbolique et du réel implique ou suppose l’ex-sistence du symptôme.” (XXIII, p. 19)

In zijn voordracht van 16 juni 1975, opgenomen in het boek *Le sinthome*, verwoordt hij kernachtig de functie van de “vader als naam” en veralgemeent hij die functie onder de noemer “sinthoom”:

“(…) toute la réalité psychique, c’est-à-dire le symptôme, dépend, au dernier terme, d’une structure où le Nom-du-Père est un élément inconditionné.

Le père comme nom et comme celui qui nomme, ce n’est pas pareil. Le père est cet élément quart (...) sans lequel rien n’est possible dans le nœud du symbolique, de l’imaginaire et du réel.

Mais il y a une autre façon de l’appeler. C’est là que ce qu’il en est du Nom-du-Père, au degré où Joyce en témoigne, je le coiffe aujourd’hui de ce qu’il convient d’appeler le sinthome.” (XXIII, p. 167)

Joyce is de gids geweest om de Naam-van-de-Vader te reduceren tot zijn functie, tot op het punt dat de naam “vader” in de schaduw raakt. Dat Lacan hem “Joyce le Symptôme” noemt, en beweert dat Joyce het sinthoom incarneert, is merkwaardig en verdient al onze aandacht. We komen nu dus tot de derde “piste” en proberen in het kort te schetsen wat Lacan met Joyce “doet” en wat Joyce voor hem betekent.

3. JOYCE

Lacan stelt een vraag *aan* Joyce, hij stelt zich ook een vraag *met* Joyce. Hij interessert zich voor de kunst van Joyce: “Joyce se trouve avoir ainsi visé par son art, de façon privilégiée, le quart terme dit du sinthome.” (XXIII, p. 37) Hij vraagt:

“Comment un art peut-il viser de façon divinatoire à substantialiser le sinthome dans sa consistance, mais aussi bien dans son ex-sistence et dans son trou ? (...) à le rendre comme tel, au point de l’approcher d’aussi près qu’il est possible ?” (p. 38)

Of nog:

“En quoi l’artifice peut-il viser expressément ce qui se présente d’abord comme symptôme ? En quoi l’art, l’artisanat, peut-il déjouer, si l’on peut dire, ce qui s’impose du symptôme ? A savoir la vérité.” (p. 22)

“Art”, “artifice”, “artisan”, komen veel voor in dit seminarie; ze hebben te maken met de “savoir-faire”. In het vierde hoofdstuk zegt hij daar meer over:

“On n’est responsable que dans la mesure de son savoir-faire. Qu’est-ce que c’est que le savoir-faire ? C’est l’art, l’artifice, ce qui donne à l’art dont on est capable une valeur remarquable, parce qu’il n’y a pas d’Autre de l’Autre pour opérer le Jugement dernier.” (p. 61)

In vergelijking met de kennis (“connaissance”), die bedrieglijk is, gaat de “savoir-faire” veel verder; de kunstgreep (“artifice”) veronderstelt de notie van reël, zegt hij nog p. 64:

“L’Autre de l’Autre réel, c’est-à-dire impossible, c’est l’idée que nous avons de l’artifice, en tant qu’il est un faire qui nous échappe, c’est-à-dire qui déborde de beaucoup la jouissance que nous en pouvons avoir.”

Lacan interesseert zich dus voor Joyce als kunstenaar, als “artificer” - woord dat Joyce ook wel gebruikt, o.a. in *A portrait of the Artist as a Young Man*. Maar hij doet dat met de enige hulp die hij heeft, nl. de knopen, die toch ook iets van een “artifice” hebben.. Hij wil tonen “en quoi cette logique de sacs et de cordes peut nous aider à comprendre comment Joyce a fonctionné comme écrivain.” (p. 146)

De laatste jaren heb ik al bij verschillende gelegenheden en op verschillende plaatsen over Joyce gesproken of geschreven. Om hier niet al te zeer in herhaling te vervallen, stel ik voor, om de piste Joyce te volgen, uit te gaan van een tekst die ik heel recent in het Frans heb geschreven, getiteld “Joyce et Nom-du-Père”, die nog niet gepubliceerd is en bestemd is voor de CD-Rom van Rome, ter voorbereiding van het zesde Congres van de AMP van juli 2006.

Een ontmoeting

Lacan heeft Joyce ontmoet – maar zou Joyce Lacan ontmoet hebben? Zou Joyce aandacht hebben getoond voor iemand die van zijn *Écrits* zegt dat ze “pas-à-lire” zijn? Zou hij zijn aversie tegenover psychoanalyse voorbij kunnen gaan en naar Lacan luisteren, die van hem de belichaming van het sinthoorn maakt, die hem als voorbeeld neemt voor wat men van een analyse, gevoerd tot het einde, kan verwachten, en wel zonder zelf in analyse te zijn geweest? ⁵⁷ Niets is minder zeker... maar we zullen het nooit weten!

Lacan heeft Joyce ontmoet, in levende lijve en in zijn teksten. Toen hij ongeveer 20 jaar was bezocht hij de kring van Adrienne Monnier en woonde hij daar de eerste lezing van *Ulysses* bij – in 1921, toen *Ulysses* nog niet verschenen was, toen er veel gedoe was rond de publicatie die op allerlei manieren gestopt werd omwille van de obsceniteit en de onleesbaarheid: het was “pas-à-lire”! Joyce was toen aanwezig. Hij zat in Parijs sinds 1920. Hij had in 1904 Dublin verlaten en hij kwam toen met Nora naar Europa, waar hij rondzwierf op zoek naar geld en roem... Zwitserland, Italië en dan Frankrijk; en in Parijs zou hij nog ontelbare keren verhuizen, in de lijn van wat hij in zijn jeugd had meegemaakt, met een

⁵⁷ J.Lacan, “Lituraterre”, *Autres écrits*, p. 11.

vader die met zijn vrouw en zijn kroostrijke familie wegens geldproblemen steeds weer moest verhuizen. Joyce zal Parijs pas in 1939 verlaten, net voor de oorlog, en in 1941 in Zürich overlijden. In 1921, als Lacan hem ontmoet, heeft hij nog maar weinig gepubliceerd: *Dubliners, A portrait of the Artist, ...*

Lacan vindt hem 50 jaar later terug, op een 16de juni – geen toevallige datum, voor wie *Ulysses* kent: op Bloomsday. Op 16 juni 1975 wordt hij door Jacques Aubert, een Franse hoogleraar Engelse literatuur in Lyon, die zijn seminarie volgde, uitgenodigd om het internationale symposium Joyce te openen. Daar brengt Lacan de voordracht die op het einde van *Le sinthome* is opgenomen: “Joyce le Symptôme”. Het publiek zat er verbijsterd bij en begreep er maar weinig van. Deze voordracht, gegeven juist na het seminarie *RSI*, veranderde de plannen van Lacan om het jaar daarop met “4, 5, 6” verder te gaan⁵⁸; hij besloot *Le sinthome* als titel te nemen, zoals hij dit in zijn eerste les vermeldt.

“Joyce le Symptôme”: met deze titel geeft hij een ongehoorde interpretatie van Joyce, en richt hij zich zelfs in een postume interpretatie tot Joyce zelf:

“Je donne à Joyce, en formulant ce titre, Joyce le Symptôme, rien de moins que son nom propre, celui où je crois qu’il se serait reconnu dans la dimension de la nomination.

C’est une supposition. Il se serait reconnu si je pouvais aujourd’hui lui parler encore.”⁵⁹

Lacans interpretatie is heel verschillend van de hoop interpretaties die na Joyces dood de universitaire bibliotheken, en nu ook Internet, overrompelen. Die interpretatie is ook iets anders dan de interpretatie die Joyce zelf lokte en wenste. Ellmann vertelt in zijn bibliografie hoe Joyce antwoordde op de vraag waarom hij zo onleesbaar schreef: “om critici voor 300 jaar bezig te houden”⁶⁰. Hij stopte allerlei raadseltjes en rebussen in *Ulysses* omdat “professoren eeuwen bezighouden met wat hij bedoelde, het enige middel was om eeuwig te zijn.”⁶¹

De naam en de vader

De interpretatie van Lacan verschilt van de zgn. universitaire interpretaties, die zegevierden, merkt Lacan op. Hij doet iets anders met die onleesbaarheid: hij wil niet alles uitleggen en de raadsels eeuwig blijven becommentariëren, maar hij peilt naar de functie van die raadsels, van die onleesbaarheid. Hij neemt helemaal au sérieux dat Joyce iemand wou zijn van wie de naam eeuwig zou

⁵⁸ Cf. het liedje, waar Lacan naar verwijst in het begin van zijn les van 13 mei 1975 (*RSI*): “1, 2, 3, nous irons au bois; 4, 5, 6, cueillir des cerises; 7, 8, 9, dans mon panier neuf.”

⁵⁹ J.Lacan, “Joyce le symptôme”, in *Le sinthome*, p. 162.

⁶⁰ R.Ellmann, *Joyce*, 2, Gallimard, coll. Tel, Paris, 1987, p. 363.

⁶¹ *Ibid.*, p. 154.

voortleven: “(...) il a voulu être quelqu’un dont le nom, très précisément le nom, survivrait à jamais.” (p. 166)

Wat is op het spel met dit “se vouloir un nom” (p. 94)? Is dat enkel streven naar roem? Een anekdote, verteld door Ellmann, verraaft dat er iets anders op het spel is. Een jonge schilder wil een portret van hem maken; Joyce vraagt hem: “wilt u een portret van mij of van mijn naam?”⁶² Joyce wou wel beroemd zijn, zeker; nog voor hij iets had gepubliceerd vroeg hij aan zijn broer Stanislaus om de kleine losse tekstjes die hij “epiphanies” noemde naar alle bibliotheken van de wereld te sturen, mocht er hem iets overkomen... Deze korte, eerder triviale tekstjes, van enkele regels, waren voor hem de neerslag van een openbaring, de matrijs van zijn artistieke roeping en opdracht. Hij wou dé kunstenaar worden – Lacan benadrukt die “the” in *A Portrait of the Artist* – en zijn eerste roman (*APportrait...*) is een soort Bildungsroman die in vijf delen, vijf tonelen, het ontstaan van die roeping vertelt. In die roman vertelt Joyce – en zijn dubbel, Stephen – hoe de woorden voor hem klonken en hem overvielen; eenvoudige woorden als *kiss*, *suck*, die zo vreemd klinken, of geschreven letters of woorden die naar hem staren, eigennamen die een limiet traceren, er voorbij is het niets, de leegte van het universum: al die ervaringen van de jonge Stephen Daedalus getuigen van de vraag die Joyce nooit zal loslaten en hem ertoe brengt de taal zelf te verpulveren, te vermoorden, te veranderen: *What’s in a name?*⁶³ Stephen, in *A Portrait...*, zal uiteindelijk zijn lot waarmaken, lot dat in zijn naam Daedalus geschreven is: “his strange name seemed to him a prophecy”. Daedalus is “the famous artificer”, degene die uitvindt en maakt en met zijn vleugels boven de wereld stijgt: symbool, schrijft Joyce, van de kunstenaar die in zijn atelier een nieuw onovergankelijk wezen scheidt⁶⁴. Hij antwoordt op de stemmen die hem roepen, hij wordt letterlijk “geroepen” en verlaat zijn land om zijn opdracht in te vullen. Lees de laatste regels van de roman, die Lacan zelf in zijn seminarie aanhaalt: hij verlaat zijn land “to forge in the smithy of my soul the uncreated conscience of my race”. De laatste woorden luiden: “Old father, old artificer, stand me now and ever in good stead.”⁶⁵

Lacan zegt hierover: “C’est à son père qu’il adresse cette prière” – is dit niet eerder aan de naam van de vader, aan Daedalus, de “old artificer”? Hoe dan ook, Lacan geeft er een precieze draagwijdte aan: het is een tevergeefs appèl, want zijn vader was in gebreke; hij was “un père indigne, un père carent” (p. 69). “Son père n’a jamais été pour lui un père” (p. 88). Hij gewaagt zelfs van “démission paternelle” en “*Verwerfung de fait*” (p. 89). Hij stelt dan deze lectuur voor: “Joyce a un symptôme qui part de ceci que son père était carent (...) c’est

---

⁶² *Ibid.*

⁶³ J.Joyce, *Ulysses*, Penguin Modern Classics, p. 209

⁶⁴ J.Joyce, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Penguin Books, p. 169.

⁶⁵ J.Joyce, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, *op. cit.*, p. 253.

de se vouloir un nom que Joyce a fait la compensation de la carence paternelle.” (p. 94)

Als we die woorden horen, de klassieke theorie van Lacan van de verwerping van de Naam-van-de-Vader kennende, kunnen we niet onverschillig blijven. Zou Lacan dan van Joyce, van “het geval Joyce”, een geval van psychose maken? En vervalt hij dan niet zelf in een psychobiografische interpretatie, wat hij al eerder ondubbelzinnig als lomp (“goujaterie”) bestempelde? Het heeft volgens mij weinig zin, of het is op zijn minst niet pertinent, om daar eeuwige discussies rond te voeren – er zijn wel bepaalde publicaties die daaraan toegeven⁶⁶ – want het doet geweld aan de voorzichtigheid en tactvolle manier waarop Lacan stapsgewijs de vraag stelt: “Joyce était-il fou?” en stapsgewijs antwoordt. Die discussie wist vooral ook de subversieve wijze waarop hij de vraag stelt en eigenlijk omdraait: “à partir de quand est-on fou?” (p. 77) En hij antwoordt p. 87 met een stelling die m.i. centraal is voor dit seminarie en heel vernieuwend is voor de kliniek vanuit het sinthoom. Als de mens een drieledigheid is van RSI en als hun verknoping altijd al een kunstgreep is, dit is als de knoop altijd een ontknopen veronderstelt, dan is het geen privilege om gek te zijn. En hij geeft dan zijn eigen hypothese, zijn eigen aanpak te kennen: “Ce que je propose ici, c’est de considérer le cas de Joyce comme répondant à une façon de suppléer à un dénouement du noeud.” Daar waar de knoop loskomt, is er toch iets wat toelaat de band te herstellen. Dit is wat Lacan de functie van het sinthoom noemt, een nieuwe manier om de functie van de Naam-van-de-Vader, of de Vader die noemt, aan te duiden.

Het ego

Lacan werkt met opeenvolgende toetsen, penseeltrekken, hij gaat met veel omwegen en rondtasten vooruit. Hij breekt zijn tanden op Joyce, hij raakt met zijn knopen in de war.

Hij haalt verschillende kenmerken van Joyces manier van schrijven aan en brengt ze in verband met het mislukken van de knoop, met het loskomen (“détachement”) van de ringen: de *epiphanies* wijt hij b.v. aan het feit dat S en R niet meer los staan, en de raadsels ziet hij als een gevolg van de “raboutage mal fait de l’ego” (pp. 153-154). Hij vindt een nieuwe functie uit, het ego, die ook iets herstelt, nl. het *liegen lassen* van het eigen lichaam dat hij in de episode van de afranseling in *A Portrait* leest (“l’épisode de la raclée”)⁶⁷. Hij leest dit als een loskomen van de ring van het Imaginaire; Stephen heeft geen “affect”. Iets komt dan de knoop herstellen, de vierde ring die Lacan hier ego noemt, maar het is een ego dat niet van dezelfde aard is als bij Jan en alleman: het is geen narcistisch beeld. Het gaat hier om de heel bijzondere verhouding van Joyce tot zijn lichaam: het is alsof hij niet gebonden was aan zijn lichaam en aan de

⁶⁶ Cf. J.-M. Rabaté, “Qui jouit de la joie de Joyce?”, in *Lacan et la littérature*, Manucius, p. 177.

⁶⁷ J. Lacan, *Le sinthome*, hoofdstuk X, pp. 148-sq.

psychologie van het lichaam (nl. de affecten). Dit stelt Lacan vast in deze episode: na de afranseling valt zijn kwaadheid weg, “comme une pelure”⁶⁸. Het ego dat herstelt is geen beeld, bij Joyce; het is schriftuur: “l’écriture est essentielle à son ego” (p. 147). De correctie laat ook sporen achter, zoals ik er al op wees, het herstel is niet volmaakt, het is gebricoleerd, wat o.a. te merken valt in het feit dat onbewuste (S) en reël (R) niet meer borromeïsch geknoopt zijn, los én gebonden; ze kleven als het ware aan elkaar.

Finnegans Wake en het parasiteren van de taal

Lacan staat ook stil bij Joyces werk als “artisan”, ambachtsman. Het privilege van Joyce is niet zozeer gek te zijn. Het voorrecht dat Lacan hem toekent is dat hij toont wat voor iedereen de verhouding tot de taal is en dat hij dat tot kunstwerk verheft, een werk dat de literatuur verandert⁶⁹. In die zin “incarneert” hij het sinthoom.

Voor Lacan, in 1975, is de taal niet meer ordenend, geruïnerend. De taal is een parasiet. De taal is verwoestend, teisterend, “ravageant” zegt hij. Het spreekwezen wordt erdoor getraumatiseerd. Dat de taal parasiteert blijft voor de meesten ongemerkt, zeker als ze door de Naam-van-de-Vader beschermd zijn, door de operatie van de Naam-van-de-Vader die de taaleffecten tempert. Maar Joyce, zegt Lacan, geeft ons daar wel een vermoeden van (p. 95). Hij stelt vast dat “quelque chose, à l’endroit de la parole, lui est de plus en plus imposé”. De taal dringt zich op, net zoals bij de patiënt die Lacan op zijn gevals-presentatie ontmoet heeft en die zich een “télépathe émetteur” noemde. De dochter van Joyce, Lucia, was wel schizofreen; Joyce zei van haar dat ze een telepathe was, dat ze “un don de seconde vue” had, wat hij in zijn eigen werk trouwens herkende⁷⁰. Hij schreef zijn dochter toe wat zijn eigen symptoom was ten aanzien van taal, zegt Lacan. En hij wijst op de ontwikkeling die vanaf de *Epiphanies* al begon en tot het uiterste werd gedreven met *Finnegans Wake*: de taal wordt hoe langer hoe meer opgedrongen (“un certain rapport à la parole lui est de plus en plus imposé”) zodat hij uiteindelijk de taal zelf verbrijzelt – zoals Sollers het in zijn artikel over Joyce aantoonde⁷¹. De vraag die Lacan dan stelt vind ik bijzonder belangrijk en interessant:

“C’est par l’intermédiaire de l’écriture que la parole se décompose en s’imposant comme telle, à savoir dans une déformation dont reste ambigu de savoir s’il s’agit de se libérer du parasite parolier dont je parlais tout à l’heure, ou au contraire de se laisser envahir par les

⁶⁸ J. Joyce, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, op. cit., pp. 82-83.

⁶⁹ Zie hierover J.-A. Miller, “Pièces détachées”, *La Cause freudienne* 60, 61 en 62, en “Lacan avec Joyce. Le Séminaire de la Section clinique de Barcelone”, *La Cause freudienne*, 38.

⁷⁰ R. Ellmann, op. cit., p. 232.

⁷¹ J. Lacan, *Le sinthome*, p. 96. Het artikel van Philippe Sollers waar Lacan verschillende keren naar verwijst is “Joyce et Cie” (1975), eerst verschenen in het tijdschrift *Tel Quel* 64 (winter 1975) en opgenomen in Ph. Sollers, *Théorie des exceptions*, Gallimard (Folio essais), 1986, pp. 80-98.

propriétés d'ordre essentiellement phonémique de la parole, par la polyphonie de la parole.” (p. 97)

“Se libérer” of “se laisser envahir”: tussen de behandeling en de kwaal is de grens heel dun !

In zijn voordracht “Joyce le Symptôme” zegt hij ook meer over *Finnegans Wake* en over de woordtechnieken die de tekst uitmaken; hij spreekt er over de “translinguïstische homofonieën”, waarvan Aubert hem een voorbeeld gaf: “Who ails tongue coddeau, aspace of dumbillsilly?” – luidop: “où est ton cadeau, espèce d'imbécile” (p. 166). *Finnegans Wake* was voor Joyce het boek van de nacht, vertelt Ellmann, terwijl *Ulysses* het boek van één dag was. Hij begint eraan in 1923 en zal er 17 jaar lang mee bezig blijven; het is zijn welbekend “Work in progress”. Het boek is voor hem “een werkelijkheid die groter is dan de werkelijkheid zelf”. Heel vlug wordt het boek als onleesbaar en duister afgedaan. Joyce vindt dat heel pijnlijk, maar doet voort. Hij spreekt zelf over de “waanzin” (“folie”) van dat boek, zoals blijkt uit het boekje van Mercanton ⁷². Hij werpt ten opzichte van critici op dat, als ze een passage niet begrijpen, ze die dan maar luidop moeten lezen; dat het pure muziek is; hij zegt ook dat het geen ander doel heeft dan te doen lachen ⁷³. Het is nochtans een titanenwerk en vergt de investering van een bovenmenselijke energie, iets waarvoor hij als het ware de erkenning opeist als hij de uren begint te tellen die nodig zijn geweest om het te schrijven: 20 bladzijden van het hoofdstuk Anna Livia Plurabelle, met zijn 350 riviernamen die in de tekst geïncorporeerd zijn, hebben hem 1200 uren werk gekost! ⁷⁴.

Terug naar de naam: “Joyce le symptôme” of sinthoom

Lacan telt niet op. Hij staat in de eerste plaats stil bij het werk op de letter. Hij merkt op dat *Finnegans Wake* op taalspelen berust maar de betekenis en de “waarheid” uitsluit. Joyce werkt in de dimensie van de “hors-sens”. Zijn taalspelen zijn niet te ontcijferen of interpreteerbaar vanuit zijn onbewuste: Joyce is van het onbewuste losgekoppeld – “désabonné à l'inconscient”. Zijn dubbelzinnigheden (“équivoques”) onthullen zijn onbewuste niet en wakkeren ook het onze niet aan: het enige wat we opvangen, is het genot van degene die dit schrijft, zegt Lacan (pp. 164-165). Het is precies op dat punt dat Joyce iets van het sinthoom toont, en zelfs de essentie van het sinthoom weergeeft: het sinthoom is het effect op het lichaam van de parasiet van de taal, “jouissance opaque d'exclure le sens” ⁷⁵, iets wat onanalyseerbaar is:

“(…) ce qui fait de Joyce le symptôme, le symptôme pur de ce qu'il en est du rapport au langage, en tant qu'on le réduit au symptôme – à savoir, à ce qu'il a

⁷² J. Mercanton, *Les heures de James Joyce*, Actes Sud, 1988, p. 55.

⁷³ R. Ellmann, *op. cit.*, p. 363.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 231.

⁷⁵ J. Lacan, “Joyce le symptôme”, *Autres écrits*, p. 570.

pour effet, quand cet effet on ne l'analyse pas -, je dirai plus, qu'on s'interdit de jouer d'aucune des équivoques qui émouvraient l'inconscient chez quiconque.” (p. 166)

Lacan gaat nog verder als hij door een naamgeving, een “nomination”, aangeeft tot welk extreem punt, en tot welk uitzonderlijk punt, Joyce zijn werk op de taal heeft gevoerd: Joyce illustreert niet alleen dat verpulverende genieten van de taal dat het lichaam tekent, maar hij belichaamt het, hij incarneert het, hij *is* het: “Il est celui qui se privilégie d'avoir été au point extrême pour incarner en lui le symptôme” (p.168). De eigennaam die Lacan hem geeft, “Joyce le Symptôme”, wijst erop dat Joyce zijn kunstwerk is, dat zijn naam met *Finnegans Wake* bestaat, dat hij *Finnegans Wake* is: “C'est son 'tu es cela'”⁷⁶. Meer nog, door hem die naam te geven – en noemen is een act bij uitstek -, door hem juist “sinthoom” te noemen, maakt Lacan uiteindelijk ook zelf deel uit van de kunstgreep.

---

⁷⁶ J.-A. Miller, “Lacan avec Joyce”, *La Cause Freudienne*, 38, p. 13.

